

พุทธศาสนาในอาเซียน: กรณีศึกษาพัฒนาการของพุทธศาสนาในประเทศกัมพูชา

ชฎาพร จินชานนา¹

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง “พุทธศาสนาในอาเซียน: กรณีศึกษาพัฒนาการของพุทธศาสนาในประเทศกัมพูชา” เพื่อศึกษาพัฒนาการของพุทธศาสนาและเพื่อวิเคราะห์ความหลากหลายของศาสนาในประเทศกัมพูชา ผู้วิจัยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์และนำเสนอรายงานแบบพรรณนา ผลการวิจัย พบว่า ประเทศกัมพูชา ได้รับพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทเข้ามาจากอินเดียตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 7-8 ต่อมาศาสนาพราหมณ์ฮินดูในภายหลังได้แผ่เข้ามาทางชนชั้นปกครองทำให้ทั้งพระพุทธศาสนาและพราหมณ์ฮินดูได้เจริญรุ่งเรืองอยู่คู่เคียงกันมาตลอด ประเทศกัมพูชาตกอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส (พ.ศ. 2406-2496) พุทธศาสนาเสื่อมลงและกลับมาเจริญรุ่งเรืองในสมัยสมเด็จพระนโรดมสีหนุ (พ.ศ. 2496-2513) แต่พระพุทธศาสนาในสมัยสาธารณรัฐเขมร (พ.ศ. 2518-2522) นายพล พต ความเชื่อทางพระพุทธศาสนาถูกยกเลิก พระสงฆ์ถูกบังคับให้สึกและถูกสังหารชีวิต พระสงฆ์จึงมีส่วนร่วมในการปฏิวัติในสมัยกัมพูชาประชาธิปไตยที่รู้จักในนามเขมรแดง

ภายหลังรัฐบาลเขมรแดงถูกโค่นล้ม พระพุทธศาสนาได้รับฟื้นฟูอีกครั้ง แต่อยู่ในบริบทข้อจำกัด เนื่องจากผู้ที่ประสงค์บวชจะต้องมีอายุ 50 ปีขึ้นไป ตามข้อบังคับของภาครัฐ ซึ่งหมายความว่าพระพุทธศาสนาถูกควบคุมอย่างใกล้ชิดจากทางการเมือง ปัจจุบันสมเด็จพระบรมนาถนโรดมสีหนุนี้ให้ความสำคัญต่อการพัฒนาพระพุทธศาสนา การศึกษา ขนบธรรมเนียม ศิลปวัฒนธรรม ซึ่งทำให้พระพุทธศาสนาและการศึกษาสงฆ์มีความเจริญเติบโตอย่างรวดเร็ว

คำสำคัญ: พุทธศาสนา อาเซียน กัมพูชา

¹ อาจารย์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลพระนคร E-mail: Chadaporn.j@rmutp.ac.th

Buddhism in ASEAN: Case Study of Development of Buddhism in Cambodia

Chadaporn Jeenchawna¹

Abstract

The objective of this research was to study the development of Buddhism and to analyze plurality of religions in Cambodia. The historical and descriptive analysis was used to analyze the data.

The result revealed that Theravada Buddhism has existed in Cambodia since the 7-8th century BC. Cambodia absorbed the various Buddhist traditions along with Hindu influences. In 1863 Cambodia became a protectorate of France, Buddhism had declined. Marshal Pol Pot led a military coup against Prince Narodom Sihanouk (1975-1979) The Khmer Rouge carried out a radical program that included isolating the country from all foreign influences, outlawing all religions. Buddhism was banned by the Khmer Rouge. Several monks were killed. Buddhism was restored after the power of Khmer Rouge lessened. It was closely controlled by the government. The minimum age for being a monk was 50. At present His Majesty, King Narodom Sihamoni of the Kingdom of Cambodia emphasizes the importance of improving Buddhism, education, tradition, arts and culture.

Keywords: Buddhism; ASEAN; Cambodia

---

¹ Instructor, Faculty of Liberal Art, Rajamangala University of Technology Phra Nakhon E-mail: Chadaporn.j@rmutp.ac.th

บทนำ

ประเทศกัมพูชาถือได้ว่าเป็นอาณาจักรที่พุทธศาสนาผสมกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูรุ่งเรืองที่สุดแห่งหนึ่งในรัฐสมาชิกอเชียอันไม่อาจจะเป็นอารยธรรมยุคพระนคร (นครวัด-นครธม) โบราณสถานในรูปของปราสาทราชวงศ์ศาสนสถาน เทวาลัยที่ยิ่งใหญ่สะท้อนอิทธิพลของลัทธิการปกครองแบบเทวราชา โปธิสัตว์ราชา และพุทธราชา แต่ในความยิ่งใหญ่ก็เต็มไปด้วยความผันแปรคือพุทธศาสนาในประเทศกัมพูชามีทั้งนิกายมหายานผสมศาสนาฮินดูและนิกายเถรวาท (ปัจจุบันเหลือเฉพาะนิกายเถรวาท) อำนาจการตีความพุทธศาสนาจะอยู่ในชนชั้นสูงหรือชนชั้นปกครอง ตั้งแต่ยุคโบราณจนถึงยุคความขัดแย้งทางการเมืองและสงครามฆ่าล้างเผ่าพันธุ์

ยุคพระนคร พุทธศาสนาแบบมหายานกับศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาของราชสำนัก เกิดลัทธิเทวราชา โปธิสัตว์ราชา และพุทธราชาที่ถือว่ากษัตริย์เป็นทั้งพระเจ้า พระโปธิสัตว์ และพระพุทธเจ้า ในเวลาเดียวกัน ส่วนเถรวาทอยู่กับประชาชน ในยุคนี้เองที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงสร้าง “นครธม” ซึ่งมี “วิหารบายัน” เป็นศูนย์กลางตามคติความเชื่อของพุทธศาสนามหายาน ทรงสร้าง “ปราสาทตาพรหม” เพื่อเป็นที่ประดิษฐานภาพสลักศิลาของพระราชมารดา (พระนางศรีชัยราชจุฑามณี) ในรูปของ “พระโปธิสัตว์ปรีชญาปารมิตา” อันเป็นสัญลักษณ์ของปัญญา และ “ปราสาทชัยศรี” เพื่อเป็นที่ประดิษฐานภาพสลักศิลาของพระราชบิดา (พระเจ้าธรรณิทรวรมัน) ในรูปของ “พระโปธิสัตว์อวโลกิเตศวร” อันเป็นสัญลักษณ์ของกรุณา ตามคติความเชื่อของพุทธศาสนามหายาน (โดยเฉพาะอย่างยิ่งนิกายวัชรยาน) ที่ว่า “การสมรสระหว่างปัญญากับกรุณาทำให้เกิดการตรัสรู้” นับตั้งแต่สมัยของพระองค์เป็นต้นมา อาณาจักรกัมพูชากลายเป็นอาณาจักรแห่งพุทธศาสนาโดยแท้

สังคมเขมรเป็นสังคมที่แบ่งคนในสังคมเป็น 4 วรรณะ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ ไวศยะ และศูทร ตามแบบสังคมของศาสนาพราหมณ์ พุทธศาสนาฝ่ายหินยานคัดค้านระบอบวรรณะอย่างจริงจัง พุทธศาสนาจึงเป็นที่ชื่นชมกันมากในหมู่ประชาชนทั่วไป ขณะเดียวกันพวกไพร่ ทาสที่ถูกบังคับใช้แรงงานสร้างปราสาท เทวาลัย รู้สึกต่อต้านศาสนาแบบราชสำนัก พุทธศาสนาฝ่ายหินยานจึงเป็นแรงบันดาลใจของบรรดาไพร่ ทาส ต่อสู้ปลดปล่อยตนเองจากการกดขี่แรงงานของราชสำนัก จนกลายเป็นความขัดแย้งภายในอันเป็นสาเหตุส่วนหนึ่งที่นำไปสู่การล่มสลายของยุคพระนคร นอกเหนือจากการทำสงครามกับสยามและตกเป็นเมืองขึ้นสยามในเวลาต่อมา ยุคหลังพระนครเป็นยุคเสื่อมของกัมพูชา เพราะตกเป็นเมืองขึ้นของสยาม ครั้นได้เอกราชแล้วยังตกในอาณัติของเวียดนาม มีความขัดแย้งภายใน ทำสงครามกับเวียดนาม ทำสงครามกับสยาม จนกระทั่งตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส พุทธศาสนาในช่วงนี้คล้ายกับสยามทั้งด้านสังคมชนชั้นและวัฒนธรรมประเพณี พระสงฆ์มี 2 นิกาย คือ มหานิกาย กับธรรมยุต แต่แยกการปกครองกันเด็ดขาด พุทธศาสนาถูกตีความว่าเป็นสัญลักษณ์ของ “เสรีภาพความเสมอภาค ภราดรภาพ” เพื่อต่อต้านคอมมิวนิสต์ภายใต้คำขวัญ “ถ้าคอมมิวนิสต์มา พุทธศาสนาจะหมดสิ้นไป” หลังจากกัมพูชาเปลี่ยนเป็นสาธารณรัฐ กัมพูชาแล้วก็เกิดสงครามระหว่างเวียดนามห์ เวียดนาม และเขมรแดง จนถึงปี 2518 เขมรแดงได้ชัยชนะก็เกิดการกวาดล้างอย่างหนัก ภายใน 10 ปี ประชาชนกัมพูชา 1 ใน 3 ถูกสังหาร ในจำนวนนั้นมีพระภิกษุถูกสังหารจำนวนมาก ภายใต้รัฐบาลเขมรแดง พุทธศาสนาถูกตีความให้รับใช้การปฏิวัติ พระสงฆ์ต้องเข้ารับการศึกษาใหม่ และต้องใช้แรงงานเช่นเดียวกับขบรวาสทั้งในท้องถิ่น การก่อสร้างถนนและเขื่อน มีการทำลายวัดวาอารามและพระพุทธรูปเผาคัมภีร์และตำราทางศาสนา ภายในระยะเวลาเพียง 4 ปี พุทธศาสนาเกือบสูญสิ้นไปจากประเทศ

ครั้นเข้าสู่ยุคเฮง สัมริน (Heng Samrin) ภายใต้การควบคุมของเวียดนาม ได้ตีความพุทธศาสนาต้องสนับสนุนระบบการเมือง รัฐบาลควบคุมคณะสงฆ์อย่างใกล้ชิด ยุบรวมนิกายธรรมยุตกับมหานิกายเป็นนิกายเดียวกัน ให้พระสงฆ์เข้ารับการอบรมลัทธิคอมมิวนิสต์จากเวียดนามและโซเวียต ต่อมารัฐบาลผสมกัมพูชาประชาธิปไตย

ถูกจัดตั้งขึ้น โดยมีนายกรัฐมนตรีซอนซาน (Son Sann) เป็นผู้นำ ซอนซานสนับสนุนความเชื่อที่ว่าพุทธศาสนาเป็นรากฐานวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของชาวกัมพูชา และเป็นพลังสำคัญในการรวมชาติกัมพูชาให้เป็นหนึ่งเดียว รัฐบาลซอนซานจึงฟื้นฟูพุทธศาสนาเถรวาทในรูปแบบดั้งเดิมของกัมพูชาขึ้นมาใหม่ ปัจจุบันรัฐบาลสมเด็จพระฮุนเซน (Hun Sen) ได้สนับสนุนพุทธศาสนาเถรวาท พร้อมกับระบอบประชาธิปไตยแบบศรีลังกาคือพระสงฆ์มีสิทธิในการลงคะแนนเสียงเลือกตั้งแต่ไม่มีสิทธิ์ตั้งพรรคการเมือง

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาพัฒนาการของพุทธศาสนาในประเทศกัมพูชา และนำมาเป็นแบบอย่างในการอยู่ร่วมกันของสังคมไทยเพราะในประเทศกัมพูชาศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูสามารถอยู่ร่วมกันได้และปรับทัศนคติเชิงลบของนักศึกษาในการมองราชอาณาจักรกัมพูชา โดยมีวัตถุประสงค์และขอบเขตการวิจัย ดังต่อไปนี้

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการพุทธศาสนาในประเทศกัมพูชา
2. เพื่อวิเคราะห์ความหลากหลายของศาสนาในประเทศกัมพูชา
3. เพื่อเข้าใจวัฒนธรรมประเทศกัมพูชาผ่านพุทธศาสนา

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยเน้นศึกษาพัฒนาการของพุทธศาสนาในประเทศกัมพูชา โดยเริ่มจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดู พุทธศาสนานิกายเถรวาท และพุทธศาสนานิกายมหายาน จึงเป็นการศึกษาจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ของกัมพูชาแล้วนำมาบรรยายแบบพรรณนา

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาพุทธศาสนาในอาเซียน: กรณีศึกษาพัฒนาการของพุทธศาสนาในประเทศกัมพูชา ผู้วิจัยได้ดำเนินการ ดังต่อไปนี้

1. ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นความรู้พื้นฐานในการกำหนดหัวข้อศึกษาค้นคว้า การกำหนดแหล่งข้อมูล ตลอดจนการศึกษาเรื่องประวัติศาสตร์กัมพูชา
2. การพรรณนา ได้แก่ วิธีเสนอผลการวิเคราะห์ผู้วิจัยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์และเสนอรายงานแบบพรรณนา โดยใช้แหล่งข้อมูลส่วนกลาง ได้แก่ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ สำนักหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร ใช้วิทยานิพนธ์ งานวิจัย บทความ ส่วนแหล่งข้อมูลท้องถิ่น ได้แก่ ประเทศกัมพูชา

ผลการวิจัย

การศึกษาพุทธศาสนาในอาเซียน: กรณีศึกษาพัฒนาการของพุทธศาสนาในประเทศกัมพูชา พบว่า อาณาจักรโบราณสมัยฟูนันหรือฟูนาน (พ.ศ. 600-1000) นับถือพระพุทธศาสนาเพราะพระเจ้าอโศกมหาราช แห่งรัฐมคธ ได้ส่งสมณทูต คือ พระโสณะและพระอุตตระมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิ (เอเชียตะวันออกเฉียงใต้) โดยปะปนกับการนับถือโลกธาตุและผีสิงเทวดาของชาวพื้นเมือง ยกเว้นราชสำนักและชนชั้นสูงนับถือศาสนาพราหมณ์นิกายไศวะเป็นหลักแต่ภายหลังได้เปลี่ยนมาเป็นนับถือพุทธศาสนา จากเอกสารฝ่ายจีนกล่าวว่า “กษัตริย์

พูนันพระนามว่าเกาณตินยะชัยวรมัน (เกาจินจูเยปโอม) ใน พ.ศ. 1100 เปลี่ยนจากนับถือศาสนาพราหมณ์มาเป็นพุทธศาสนา” ต่อมาในสมัยพระเจ้ารุทรวรมัน (พ.ศ. 1057) กษัตริย์องค์สุดท้ายที่ปรากฏนามของพูนันทรงมีพระราชศรัทธาประกาศถวายพระองค์เป็นอุปาสก ทรงมีพระเกศธาตุเส้นหนึ่งไว้เป็นที่สักการบูชา พระพุทธศาสนาในยุคนี้ปรากฏสันนิษฐานว่าเป็นพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทเพราะศิลาจารึกมีข้อความแบบเถรวาท

สมัยอาณาจักรเจนละ (พ.ศ. 1100-1345) พระเจ้าจวรมัน ปฐมกษัตริย์ของเจนละได้นับถือศาสนาพราหมณ์นิกายไศวะ โดยทรงสร้างเทวาลัยอุทิศพระศิวะเทวพรและประดิษฐานศิวลึงค์องค์หนึ่ง จากนั้นก็มีกษัตริย์พระองค์ที่ 2,3 ได้ขยายอาณาเขตถึงจังหวัดจันทบุรีได้มีการเบียดเบียนพระพุทธศาสนาจนแทบจะสูญสิ้น จนกระทั่งสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1200) ทรงกลับมานับถือพุทธศาสนา ทรงมีพระบัญชาให้สร้างวัดและให้รักษาวัดนั้นให้ยั่งยืนตามหลักฐานศิลาจารึกที่วัดไพรเวียร์ใกล้เมืองวยาปุระทำให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองเพราะกษัตริย์สองพี่น้องคือรัตนภาพุและรัตนสิงหะได้ทรงผนวชและมีหลักฐานที่หลวงจันจ้อจึงได้ไปอินเดียเดินทางผ่านทะเลใต้บันทึกไว้ว่า “ในประเทศพูนัน (เจนละ) พระพุทธศาสนารุ่งเรืองมากมีวัดไปทั่วทุกแห่งมีสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของพราหมณ์อยู่ใกล้กับวัดพุทธศาสนา ทั้งสองศาสนาอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขประชาชนทั่วไปนิยมบวชในพระพุทธศาสนาแม้พวกเจ้านายก็บวชเช่นเดียวกัน” หลังจากนั้นไม่นาน อาณาจักรเจนละก็แตกแยกออกเป็น 2 ส่วนคือ เจนละบกหรือเจนละเหนือและเจนละน้ำหรือเจนละใต้ เจนละน้ำอยู่ใต้อิทธิพลของชวาและกั้นยุคเจนละเพราะกษัตริย์ราชวงศ์ไศเลนทรแห่งชวาได้ยกทัพมาตีเจนละและจับพระเจ้ามหิตวรมันตัดพระเศียร เมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 (พ.ศ. 1345) ได้เสด็จกลับมาจากประทับอยู่ในชวาก็ย้ายเมืองหลวงไปพระนครและสร้างนครวัดประกาศอิสรภาพจากชวาแล้วรวบรวมเจนละทั้งสองเข้าด้วยกัน พระองค์ทรงนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิวิหระคือมีพระนารายณ์กับพระอิศวรรวมกัน จากนั้นก็ตั้งลัทธิเวรราชอันมีศิวลึงค์เป็นสัญลักษณ์ทำให้เกิดเป็นธรรมเนียมของกษัตริย์เขมรโบราณสืบต่อกันมาโดยมีการเริ่มต้นตำแหน่งพราหมณ์เจ้าพิธีราชสำนักหรือราชครูซึ่งสืบทอดกันมาตามสายตระกูล มีหน้าที่ประกอบพิธีบูชาเทวราชและพระราชพิธีราชาภิเษก เป็นต้น

ยุคพระนครหรือยุคมหานคร (พ.ศ. 1345-1975) หมายถึง ยุคที่นครวัด นครธม เป็นเมืองหลวงกัมพูชาตั้งอยู่ใกล้ทะเลสาบทางทิศเหนือของเมืองเสียมราฐ เป็นยุคที่ขอมมีอารยธรรมศิลปะและสถาปัตยกรรมเจริญรุ่งเรืองสูงสุด แขนงเมืองเป็นแบบจำลองภาพศูนย์กลางจักรวาลคือเทวาลัยประดิษฐานศิวลึงค์เป็นศูนย์กลางสร้างขึ้นบนฐานสูงใหญ่ที่ก่อลดหลั่นเป็นชั้นเชิงเรียวสอบขึ้นไปอย่างรูปประติมากรรมเหมือนตั้งอยู่บนภูเขา คูเมืองที่กว้างใหญ่ก็อยู่ด้านนอกล้อมรอบเสมือนทะเลรอบภูเขาพระสุเมรุและมีกำแพงใหญ่รอบเมืองเสมือนเป็นเทือกเขาใหญ่รายล้อมขุนเขานั้นถ้าพระราชผู้สร้างนับถือพระวิษณุก็ประดิษฐานพระวิษณุแทนศิวลึงค์ ถ้านับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานก็ประดิษฐานพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์โลกศวรรหรือพระอวโลกิเตศวรแทนและรูปพระพักตร์ของพระผู้เป็นเจ้าก็ตี พระพุทธเจ้าก็ตี พระโพธิสัตว์ก็ตี ย่อมเหมือนกับพระพักตร์ของพระราชผู้สร้างนั้นด้วย เพราะว่าพระราชาก็เป็นพระเจ้าหรือพระโพธิสัตว์องค์นั้นนั่นเอง ในยุคนี้พระพุทธศานามหายานก็เจริญรุ่งเรืองคู่กับศาสนาพราหมณ์และผสมผสานเข้าด้วยกันมีการสร้างปราสาทอุทิศถวายในพุทธศานามหายานและศาสนาพราหมณ์ข้อความในศิลาจารึกก็แสดงถึงอิทธิพลค่านิยมของมหายานและมีคติของพราหมณ์ผสมอยู่ด้วย ส่วนพุทธศาสนาเถรวาทอยู่กับประชาชนไม่เหมือนกับมหายานและพราหมณ์ได้รับความเชิดชูจากราชสำนักแต่ก็อยู่ร่วมกันโดยสันติสุขเพราะมีธรรมเนียมนับถือศาสนาคนละอย่างสลับกันคือหากพระราชานับถือพราหมณ์ บุโรหิตก็จะนับถือพุทธ หากพระราชานับถือพุทธ บุโรหิตก็จะนับถือพราหมณ์เป็นประเพณีหลายร้อยปี แม้กษัตริย์จะทรงส่งเสริมศาสนาพราหมณ์นิกายไศวะ นิกายโฆณพ และพระพุทธศานามหายานแต่ก็ทรงหนักแน่นยึดมั่นในลัทธิไศวะ เช่น พระเจ้ายโศวรมันที่ 1

ได้ทรงสร้างเสาศาตราศรม (ศาสนสถานของลัทธิไศวะ) ไว้ในพระพุทธศาสนาคู่กับพราหมณ์ศาตราศรม (ศาสนสถานของพราหมณ์) ในศาสนาพราหมณ์เป็นหลักฐานแสดงถึงการส่งเสริมพระพุทธศาสนาและยกย่องพระสงฆ์ที่เชี่ยวชาญในพระพุทธศาสนาแต่ก็ยังถือว่าเป็นรองศาสนาพราหมณ์

ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 (พ.ศ. 1511-1544) มีบุโรหิตชื่อกีร์ติ ได้ละการนับถือพระศิวะหันมานับถือพระพุทธศาสนา พยายามส่งเสริมสนับสนุนกิจการพระศาสนาต่าง ๆ เช่น นำคัมภีร์พระพุทธศาสนามาจากต่างประเทศ และนำพระพุทธรูปมาสร่งน้ำในวันสำคัญ หรือในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ.1545-1593) พระโอรสของพระเจ้าศรีธรรมราชแห่งอาณาจักรตามพรลิงค์ มีนครศรีธรรมราชเป็นเมืองหลวงทรงสนับสนุนพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน (ส่วนอาณาจักรทวารวดี เป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท) แต่พอถึงสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 กลับเปลี่ยนไปนับถือศาสนาพราหมณ์ จากศิลาจารึกเมืองลพบุรีกล่าวว่า "...พ.ศ. 1656 พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ที่มีอำนาจเข้มแข็งที่สุดในประวัติศาสตร์เขมร ทรงปกครองด้วยระบบเทวราช การเกษตรก็มีระบบชลประทานที่ดีทรงแผ่ขยายอาณาเขตทางภาคเหนือถึงล้านนา ภาคกลางจดพม่าภาคใต้ถึงอ่าวบ้านดอน ภาคตะวันออกถึงแคว้นตังเกี๋ย พระองค์ทรงเป็นปฏิปักษ์ต่อพระพุทธศาสนา ทรงสร้างศาสนสถานซึ่งจัดว่าเป็นสิ่งมหัศจรรย์ของโลก คือ นครวัดมีเทวรูปพระวิษณุเทพทรงครุฑทองคำอยู่ศูนย์กลางบริเวณทั้งหมด มีคูล้อมรอบ มีบริเวณกว่า 850 x 1,000 เมตรหลังจากพระองค์สวรรคตแล้วก็ได้รับเฉลิมพระนามภิไธยว่า พระบรมวิษณุโลก อาณาจักรเขมรก็จมสู่ห้วงความทุกข์ยากเพราะงานก่อสร้างอันยิ่งใหญ่และการสู้รบขยายอำนาจของพระองค์"

สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ. 1724-1761) ขึ้นครองราชย์ หลังจากเสด็จลี้ภัยไปอยู่ในอาณาจักรจัมปา เพื่อให้พระอนุชาขึ้นครองราชย์ก่อนพระองค์ทรงส่งเสริมพระพุทธศาสนามหายานโดยตั้งลัทธิพุทธราชาแทนลัทธิเทวราชและได้ทรงสร้างนครธม เป็นราชธานีโดยมีพุทธวิหารบายน เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปองค์ใหญ่ตั้งอยู่เป็นศูนย์กลางมียอดพระปราสาทเป็นทงมีเศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 4 พักตร์เหมือนพระพรหมกำลังอมยิ้มมองทิศทั้งสี่ ทอดพระเนตรตรวจตราประชาสัตว์ด้วยพระเมตตากรุณาคุ้มครองทุกทิศ รอบวิหารบายนมีเศียรสี่พักตร์เล็กลงมาบนยอดซุ้มประตูและปราสาทรอบชั้นในและนอก ประมาณ 50 เศียร คูล้อมเมืองยาวประมาณ 12 กิโลเมตร สถาปัตยกรรมรูปและพักตร์ของพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ที่วิหารบายนก็คือรูปและพักตร์ของพระเจ้าชัยวรมัน คำว่า พุทธราชา แปลว่า พระราชา ที่เป็นพระพุทธเจ้าหรือพระเจ้าชัยวรมันเป็นทั้งพระราชาและพระพุทธเจ้า เพราะพระองค์ทรงศรัทธาอย่างแรงกล้าในพระพุทธศาสนา จนรู้สึกพระองค์ว่าทรงเป็นพระพุทธเจ้าที่ยังทรงพระชนม์อยู่ นอกจากนี้แล้ว พระองค์ยังทรงสร้างปราสาทตาพรหม อุทิศพระราชมารดาให้เป็นที่พักและสถานศึกษาของพระสงฆ์ พระพุทธรูปชัยพุทธมหานถ ประดิษฐานในเมืองต่าง ๆ ถนนหนทาง อัครศิลา (ศาลาที่พัก) และโรงพยาบาล เป็นต้น ดำเนินตามพระราชจริยวัตรพระเจ้าอโศกมหาราช พระองค์ทรงมีพระราชโอรสพระนามว่า ตามลิตะทรงผนวชแล้วไปศึกษาที่ประเทศศรีลังกาในพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกามาเผยแพร่ได้รับความนิยมจากประชาชนมากเพราะมีหลักการที่ตรงข้ามกับพราหมณ์ เช่น พระสงฆ์ที่เผยแพร่ก็เคร่งครัดในพระวินัยไม่ต้องมีนักบวชดูแล ศาสนสถานไม่ใหญ่โต พวกเด็กหนุ่มอยู่กับพระในวัดเพื่อศึกษาเล่าเรียนได้ อีกทั้งพระสงฆ์ในถิ่นนี้ก็เป็นเถรวาทตลอด ชาวบ้านก็ล้วนได้รับการบรรพชาอุปสมบทแบบเถรวาทมาตลอด พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ครองราชย์ได้ประมาณ 40 ปีก็สวรรคตและได้รับเฉลิมพระปรมาภิไธยว่า "มหาปรหมเสาคต" พระราชอาณาจักยุคนั้นกว้างใหญ่กว่ารัชกาลที่ผ่านมาแต่จากนั้นก็ทรุดโทรมอ่อนแอลงตามลำดับ พร้อมกับลัทธิพราหมณ์สาเหตุการเสื่อมเพราะการก่อสร้างปราสาทเทวาลัยที่เกินประมาณมีการเก็บภาษีประชาชนเพิ่ม เกณฑ์แรงงานมากขึ้น สร้างความไม่พอใจแก่ประชาชนเป็นอย่างมาก ผนวกกับทางสยามมีอำนาจเข้มแข็งขึ้น สมัยพระเจ้าอินทรวรมันที่ 3 (พ.ศ. 1839)

พระองค์ได้พระราชทานที่ดินสร้างวัดพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ศิลาจารึกในยุคนี้ก็เป็นภาษาบาลี เทวสถานของพราหมณ์ก็กลายเป็นวัดในพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ ก็มีจารึก เจดีย์ที่เดินทางมาในคณะทูตจีนถึงเมืองพระนคร พ.ศ. 1839 เล่าว่า “ทุกคนบูชาพระพุทธเจ้าและพุทธรูป หรือ เจ้ากู หมายถึง พระภิกษุสงฆ์เถรวาท พร้อมทั้งบรรยายลักษณะการครองผ้าการดำรงชีวิตและสภาพวัด พวกเจ้านายชอบมาปรึกษาหารือกับภิกษุในเรื่องต่าง ๆ” แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นศาสนาหลักที่นิยมแพร่หลายจนถึงพระราชอาณาจักรศรีอยุธยาเรื่อยมาทั้งหมดเพราะมีหลักฐานที่ว่าเป็นที่ประจักษ์ชัดว่าพระเจ้าฟ้างุ้มที่ลี้ภัยอยู่ในเขมรเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดี

พระพุทธศาสนาหลังยุคพระนคร (พ.ศ. 1975-ปัจจุบัน) แล้วมีสิ่งขมวดและวัฒนธรรมประเพณีเหมือนกับประเทศไทย คือ มีวัดและพระภิกษุสามเณรมากมาย ได้รับความเคารพอย่างสูงจากประชาชน มีเด็กและคนวัยหนุ่มอยู่วัดเพื่อศึกษาเล่าเรียนกับพระสงฆ์ มีพระสงฆ์ไปศึกษาปริยัติธรรมที่กรุงเทพมหานครแล้วนำเอาแบบแผนของคณะสงฆ์ไทย คือ ธรรมยุติกไปตั้งในประเทศกัมพูชา ทำให้พระสงฆ์มี 2 นิกาย คือ มหานิกาย มีสมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดีสังฆนายก เป็นประมุข และธรรมยุติก มีสมเด็จพระสุธรรมราชาธิบดีสังฆนายก เป็นประมุข การปกครองคณะสงฆ์แยกจากกันเด็ดขาดไม่ขึ้นต่อกัน ถ้ามีศาสนกิจร่วมกันก็ให้ประมุขทั้งสองฝ่ายประกาศเป็นแถลงการณ์ร่วมกัน ต่อมาเมื่อเปลี่ยนระบบการปกครองเป็นสาธารณรัฐเขมรแล้ว ประธานาธิบดี (นายพลลอนนอล) ได้ประกาศถวายเกียรติยกย่องประมุขสองนิกายเป็นสมเด็จพระสังฆราช แม้ยุคที่พระเจ้าบรมมหาราชวงศ์พระองค์ทรงยกพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติอย่างเป็นทางการ เนื่องจากเคยผนวชเป็นพระภิกษุสองครั้งจนสามารถตั้งทฤษฎีพุทธสังคมนิยมของเขมรขึ้น เพื่อเป็นลัทธิการเมืองหรือระบอบการปกครองอย่างใหม่ ซึ่งยึดถือพุทธธรรมเป็นหลักในการบริหารประเทศ จนพระองค์ถูกปฏิวัติสิ้นอำนาจแล้วได้เปลี่ยนราชอาณาจักรกัมพูชาเป็นสาธารณรัฐเขมร มีนายพลลอนนอล เป็นประธานาธิบดีคนแรก สถานะพระพุทธศาสนาก็ยังเป็นศาสนาประจำชาติ ทางรัฐก็ปกป้องคุ้มครองทำนุบำรุงให้เข้มแข็งเป็นระดับสากลระหว่างประเทศแต่พระสงฆ์ไม่ยุ่งเกี่ยวกับการเมือง

สถานการณ์พระพุทธศาสนาในกัมพูชาปัจจุบัน หลังจากใช้ระบบการปกครองแบบสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ (พ.ศ. 2518) ทำให้มีผลกระทบต่องานพระพุทธศาสนา แม้จะเปลี่ยนการปกครองเป็นสาธารณรัฐ (พ.ศ. 2522) พระสงฆ์ก็ได้รับผลกระทบไปด้วย ดังที่ผู้นำชาวพุทธเขมรที่ลี้ภัยในสหรัฐอเมริกาได้กล่าวในที่ประชุมศาลาว่าการเมืองบอสตัน (พ.ศ. 2524) ว่า “...ดังที่ท่านทราบอยู่แล้ว ประชาชนกัมพูชาเกินกว่าหนึ่งในสามได้ถูกสังหารไปแล้วภายในเวลาสิบปีที่ผ่านมา รวมทั้งพระภิกษุเกือบทั้งหมด 80,000 รูป แม้วัดก็เป็นสถานที่เลี้ยงเด็ก เป็นสหกรณ์การเกษตร เป็นต้น พระที่อยู่ในวัดก็ต้องทำงานด้านจักสาน พระที่มีความรู้จะถูกฆ่าหมดแม้พระพุทธรูปในวัดก็ไม่ให้เก็บไว้...” จากนั้นมาในยุคที่ เอง สัมริน เป็นประธานาธิบดี ประชาชนก็เรียกร้องให้มีพระพุทธศาสนา ได้มีการเริ่มทำบุญทำทานตามแต่ละท้องถิ่น ทำให้มีพระภิกษุสามเณรเพิ่มขึ้นมากจนไม่มีที่เรียนเพราะสถานที่และอุปกรณ์ก็ยังไม่พร้อมแต่พระสงฆ์ก็ต้องก่อสร้างถาวรวัตถุ เช่น สะพานและถนนแล้วก็ไม่ให้ศรัทธาทำลาย มีทหารมาอยู่ในวัดเพื่อปกป้องพระสงฆ์ หากมีการสงครามวัดต้องบริจาคสิ่งของสงฆ์ เช่น มุ้ง จาน ช้อน ถ้วย เป็นต้น ให้แก่คนที่ปราบ จนปัจจุบันนี้เด็กหนุ่มสาวที่ได้รับการศึกษาแบบตะวันตกมีความสัมพันธ์กับวัดและพระสงฆ์น้อยลง การบวชเรียนก็มีแต่ในชนบทเท่านั้น พระภิกษุสามเณรที่ศึกษาเล่าเรียนในเมืองก็ไม่บิณฑบาต กิจกรรมทางศาสนา มุ่งทางด้านสังคมมากกว่าคุณค่าทางจิตใจ การปฏิบัติสมาธิภาวนาไม่ได้รับความนิยมนิยมประชาชนมีศรัทธาไม่มั่นคงในพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้นแม้จะมีการรื้อฟื้นระบบกษัตริย์ขึ้นมาอีกก็ตาม ปัจจุบันพระสงฆ์กัมพูชาไปศึกษาเล่าเรียนในมหาวิทยาลัยสงฆ์ประเทศไทยมากขึ้น หรือบางรูปก็เข้ามาเพื่ออยู่อาศัยแสวงหาหลักการะเท่านั้น

สรุปผลการวิจัย

1. สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาผู้วิจัย พบว่า กัมพูชาเป็นอาณาจักรแห่งการผสมผสานทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ ฮินดู ด้วยศาสนสถานที่ยิ่งใหญ่ อย่างนครวัดสะท้อนให้เห็นอิทธิพลของลัทธิการปกครองเทวราชา โปธิสัตว์ราชา และ พุทธราชาแต่ในความยิ่งใหญ่อันผสมหัตถ์จรรยนั้นก็เต็มไปด้วยความผันแปรไม่แน่นอน พุทธศาสนาในกัมพูชานั้น มีทั้งมหายานผสมฮินดูและเถรวาท (ปัจจุบันเหลือเถรวาท) อำนาจการตีความพุทธศาสนาในทางการเมืองดูเหมือน จะอยู่ในมือชนชั้นปกครองโดยตลอด ตั้งแต่ยุคโบราณจนมาถึงยุคความขัดแย้งทางการเมืองและสงครามฆ่า ล้างเผ่าพันธุ์

ยุคพระนคร พุทธศาสนมหายานกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นศาสนาของราชสำนัก เกิดลัทธิเทวราช โปธิสัตว์ราชาและพุทธราชาที่ถือว่ากษัตริย์เป็นทั้งพระเจ้า พระโปธิสัตว์ และพระพุทธรูปในเวลาเดียวกัน ส่วนเถรวาท อยู่กับประชาชน ในยุคนี้เองที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงสร้าง “นครธม” ซึ่งมี “วิหารบายน” เป็นศูนย์กลางตาม คติความเชื่อของพุทธศาสนมหายาน ทรงสร้าง “ปราสาทตาพรหม” เพื่อเป็นที่ประดิษฐานภาพสลักศิลาของ พระราชมารดา (พระนางศรีชัยราชจุฑามณี) ในรูปของ “พระโปธิสัตว์ปรัชญาปารมิตา” อันเป็นสัญลักษณ์ของปัญญา และ “ปราสาทชัยศรี” เพื่อเป็นที่ประดิษฐานภาพสลักศิลาของพระราชาบิดา (พระเจ้าธรมินทรวรมัน) ในรูปของ “พระโปธิสัตว์อวโลกิเตศวร” อันเป็นสัญลักษณ์ของกรุณา ตามคติความเชื่อของพุทธศาสนมหายาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งนิยายวัชรยาน นับตั้งแต่สมัยของพระองค์เป็นต้นมา อาณาจักรกัมพูชาได้พลิกโฉมกลายมาเป็นอาณาจักร แห่งพุทธศาสนาโดยแท้

อย่างไรก็ตาม ในความอลังการของยุคพระนครนั้น ก็มีปัญหาสำคัญแฝงอยู่ดังที่จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ตั้งข้อสังเกต ว่าตามที่ปรากฏในศิลาจารึกภาษาสันสกฤตที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สร้างไว้คู่กับ “อโรคยศาลา” มีเนื้อหาแสดงให้เห็นว่าสังคมเขมรแบ่งออกเป็น 4 วรรณะ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ ไวศยะ และศูทร ตามระบบสังคมพราหมณ์ ไม่มีผิด พุทธศาสนาฝ่ายหินยานคัดค้านระบบวรรณะเช่นนี้ และคัดค้านวรรณะพราหมณ์อย่างจริงจัง จึงเป็นที่ขึ้นขม กันมากในหมู่ประชาชนทั่วไป ขณะเดียวกันพวกไพร่ ทาสจำนวนมากก็ถูกบังคับใช้แรงงานสร้างปราสาท เทวาลัย จนเกิดความรู้สึกรู้สึกต่อต้านศาสนาแบบราชสำนัก พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทจึงเข้ากันได้กับประชาชนและเป็นแรงบันดาลใจของบรรดาไพร่ ทาสต่อสู้ปลดปล่อยตนเองจากการกดขี่แรงงานของราชสำนัก จนกลายเป็นความขัดแย้งภายใน อันเป็นสาเหตุส่วนหนึ่งที่นำไปสู่การล่มสลายของยุคพระนครนอกเหนือจากการทำสงครามกับสยาม และตกเป็น เมืองขึ้นสยามในเวลาต่อมา

ยุคหลังมหานครเป็นยุคเสื่อมของกัมพูชา ตกเป็นเมืองขึ้นของสยาม ครั้นได้เอกราชแล้ว ต่อมาก็ได้ตกอยู่ ใต้อาณัติของเวียดนาม เข้าร่วมสงครามกับชาติตะวันตกและมีความขัดแย้งภายใน สงครามกับเวียดนามบ้างกับ สยามบ้าง จนตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส พุทธศาสนาหลังยุคพระนครเป็นพุทธศาสนาเถรวาทคล้ายกับพุทธใน สยามทั้งในด้านสังฆมณฑลและวัฒนธรรมประเพณี พระสงฆ์ก็มี 2 นิกาย คือ มหายาน กับธรรมยุต แต่แยก การปกครองกันเด็ดขาด ประมุขสงฆ์มหานิกาย เรียกว่า “สมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดีสังฆนายก คณะมหานิกาย” ประมุขสงฆ์ฝ่ายธรรมยุต เรียกว่า “สมเด็จพระสุธัมมาธิบดีสังฆนายก คณะธรรมยุตินิกาย”

การตีความพุทธศาสนาในทางการเมืองเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทยุคสมัย ในยุคเจ้าบรมโกศได้เสนอ แนวคิด “พุทธสังคมนิยม” (Buddhist Socialism) ในแบบกัมพูชา ยุคนายพล ลอนนอล ซึ่งปลดเจ้าบรมโกศให้ ออกจากตำแหน่ง แล้วตั้งสาธารณรัฐกัมพูชา บทบาททางศาสนาที่เคยปฏิบัติโดยพระมหากษัตริย์จะถูกแทนที่

โดยประธานาธิบดี พุทธศาสนาถูกตีความว่าเป็นสัญลักษณ์ของ “เสรีภาพ ความเสมอภาค ภราดรภาพ” เพื่อต่อต้านคอมมิวนิสต์ภายใต้คำขวัญว่า “ถ้าคอมมิวนิสต์มา พุทธศาสนาจะหมดสิ้นไป”

หลังจากกัมพูชาเปลี่ยนเป็นสาธารณรัฐกัมพูชาแล้วก็เกิดสงครามระหว่างเวียดนามเหนือ เวียดนาม และเขมรแดง จนถึงปี 2518 เขมรแดงได้ชัยชนะก็เกิดการกวาดล้างอย่างหนัก ภายใน 10 ปี ประชาชนกัมพูชา 1 ใน 3 ถูกสังหาร ในจำนวนนั้นมีพระภิกษุถูกสังหารราว 80,000 รูป ภายใต้รัฐบาลเขมรแดง พุทธศาสนาถูกตีความให้รับใช้การปฏิวัติ พระสงฆ์ต้องเข้ารับการศึกษานใหม่และต้องใช้แรงงานเช่นเดียวกับชาวาสทั้งในท้องนา การก่อสร้างถนนและเขื่อน มีการทำลายวัดอารามและพระพุทธรูป มีการเผาคัมภีร์และตำราทางศาสนา ภายในระยะเวลาเพียง 4 ปี พุทธศาสนาเกือบสูญสิ้นไปจากประเทศ

ครั้นสิ้นสุดยุคเขมรแดง เข้าสู่ยุคระบอบเฮง สัมริน ภายใต้การควบคุมของเวียดนาม เฮง สัมริน ได้ตีความพุทธศาสนาสนับสนุนระบบการเมืองของตนว่า “พุทธศาสนาสอนเราให้อยู่ร่วมกันอย่างเป็นประชาธิปไตยและเป็นเอกภาพ” รัฐบาลควบคุมคณะสงฆ์อย่างใกล้ชิดยุบรวมธรรมยุตกับมหานิกายเป็นนิกายเดียวกัน ให้พระสงฆ์เข้ารับการอบรมลัทธิคอมมิวนิสต์จากเวียดนามและโซเวียตและพระสงฆ์ต้องตีความพุทธศาสนาให้สอดคล้องกับนโยบายของรัฐ

ต่อมารัฐบาลผสมกัมพูชาประชาธิปไตยถูกจัดตั้งขึ้นโดยมี นายกรัฐมนตรีซอนซาน เป็นผู้นำ ซอนซานสนับสนุนความเชื่อที่ว่าพุทธศาสนาอันเป็นรากฐานวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของชาวกัมพูชาและเป็นพลังสำคัญในการรวมชาติกัมพูชาให้เป็นหนึ่งเดียว รัฐบาลซอนซานจึงสนับสนุนการฟื้นฟูพุทธศาสนาเถรวาทในรูปแบบดั้งเดิมของกัมพูชาขึ้นมาใหม่

ปัจจุบันอยู่ในสมัยรัฐบาลสมเด็จฮุนเซน สถาบันพระมหากษัตริย์ได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ โดยเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่น ทรงเป็นกษัตริย์องค์ปัจจุบัน พุทธศาสนาและขนบธรรมเนียมประเพณีได้รับการส่งเสริมสนับสนุน พร้อมกับระบอบประชาธิปไตยแบบกัมพูชาที่มีพรรคการเมืองหลายพรรคพระสงฆ์กัมพูชามีสิทธิในการลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง แต่ไม่มีสิทธิตั้งพรรคการเมือง

2. ข้อเสนอแนะ

จากงานวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยเห็นว่าประเทศกัมพูชามีความหลากหลายทางความเชื่อในศาสนา และส่งผลกระทบต่อวัฒนธรรมในประเทศ เช่น มีศาสนสถานที่ใหญ่โต เป็นอู่อารยธรรมของขอมที่สวยงาม มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ ทั้งนี้ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

2.1 ข้อมูลที่ควรศึกษาต่อไป เช่น การเปรียบเทียบวัฒนธรรมของรัฐสมาชิกอาเซียนโดยผ่านศาสนา

2.2 ข้อมูลที่ผู้วิจัยใช้ยังมีจุดอ่อนในการศึกษา จึงควรนำเอกสารขั้นต้นทางประวัติศาสตร์มาวิเคราะห์ เช่น พงศาวดาร จดหมายเหตุ ตำนาน เป็นต้น เพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่ต่อไป

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยทุนส่วนตัวที่ได้รับการอนุมัติจากคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลพระนคร ผู้วิจัยขอขอบคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ณรงค์ โพธิ์พฤชานันท์ ในคำแนะนำเกี่ยวกับพุทธศาสนาในอาเซียนและได้ตรวจทานแก้ไขจนเป็นฉบับสมบูรณ์

เอกสารอ้างอิง

- จิตร ภูมิศักดิ์. (2551). *ตำนานแห่งนครวัด* (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: อมรินทร์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2548). *พุทธศาสนาในอาเซียน* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.
- สุชาติ หงษา. (2550). *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- สุธี สุธนณเถโร (ยนต์), พระ. (2553). *การศึกษาของคณะสงฆ์ในราชอาณาจักรกัมพูชา* (วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต). สาขาวิชา พระพุทธศาสนา จุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.